

Tifliste Bir Sahâbî: Kays b. Sa'd b. Ubâde

ALİ İPEK^a

Öz: Hz. Osman döneminde (24-35/644-656) Ermeniyeye fetihlerinin bir devamı olarak İslâm hâkimiyetine alınan Tiflis, fetih sonrası siyasî, iktisadî, kültür ve medeniyetin hemen her alanında bir seri gelişmelere sahne oldu. Çok sayıda Müslüman Arabın iskânıyla de önemli bir İslâm merkezi durumuna gelen bu şehir, cazibe oluşturmaya başladı. Tiflis, aynı zamanda hilâfet merkezinden uzakta bulunuşu nedeniyle de, siyasî baskı endişesi taşıyanlara bir kurtuluş umudu olduğu anlaşılıyor. Başından beri Hz. Ali'nin yanında yer alan Kays b. Sa'd b. Ubâde bunlardan biriydi. Kays, Hz. Ali'nin önce Mısır valiliği, ardından Sıffin savaşında öncü birliğinin başında bulunmuştu. Kays'ın, Mısır valiliği sırasında Muaviye b. Ebî Süfyan'la aralarında geçen yazışmalardaki sert ifadeleri gerginliğe yol açtı. Bu bakımdan Kays, Şam'da halifeliğini ilan eden Muaviye'den endişe duymaya başladı. Güvenilir bir râvî olan İbn Hibbân'ın rivâyetine göre, çareyi uzaklaşmakta gören Kays b. Sa'd, 58/677 yılında Tiflis'e hicret ederek, Emevî halifesi Abdülmelik döneminde burada vefat etmiş oldu.

Anahtar Kelimeler: Kays b. Sa'd, Hz. Ali, Tiflis, Muaviye, sahâbî.

^a Iğdır Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
ali.ipek@igdir.edu.tr

A Companion in Tbilisi: Qays b. Sa'd b. Ubada

ALİ İPEK

Abstract: Tbilisi which was taken under the rule of Islam following Armenia conquests during the period of Othman (24-35/644-656) experienced a series of developments in politics, economy, culture and civilization. After this city had become an important Islamic center with the inhabitation of many Muslim Arabs, it became an attractive place. As Tbilisi was far from the center of the Caliphate, it appeared to be the hope of the concerns of political pressure. Qays b. Sa'd b. Ubada who was close to Ali was one of them. Qays was the leader of the Siffin scout and the Egyptian governor during the period of Ali. The harsh statements in the correspondence between Qays and Muawiyah b. Abu Sufyan led to tensions in the Egypt governing period. Therefore Qays Damascus to worry about declaring the caliphate of Muawiyah. Therefore Qays worry about declaring the caliphate of Muawiya in Damascus. According to reliable narrators Ibn Hibban, Qays b. Sa'd decided to move away and immigrated to Tbilisi in 58/677, and then he died during the Umayyad caliph Abd al-Malik.

Keywords: Qays b. Sa'd, Ali, Tbilisi, Muawiyah, companion.

Giriş

İslâm hâkimiyeti Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Arap Yarımadası'nın dışına çıkmaya, dünyaya yayılmaya başladı. Bu açılım ve yayılmanın ilk adımı Hz. Ebu Bekir döneminde (11-13/632-634) Irak'ta atıldı. Yemâme'den Irak fetihleriyle görevlendirilen Halid b. Velid, bölgede daha önce Sâsânîlere karşı savaş veren Bekr b. Vâil kabilesinden Müsennâ b. Hârîse'nin de katılımıyla, başkent Medâin yönünde fetihlerini sürdürerek, birçok yerleşim merkezini İslâm hâkimiyetine aldı. Sâsânî ülkesine karşı başlatılan bu fetih hareketleri Hz, Ömer döneminde (13-23/634-644) zirveye ulaştı. Başta başkent Medâin şehri olmak üzere, İran'ın kısm-ı ekserisi İslâm orduları tarafından fethedildi. Nihâvend savaşı ve zaferi (22/642), Kâdisiyye kadar önemliydi. Biri İran'ın kapılarını açmış, diğeri ise İslâm ordularının Kafkasya fetihlerinde bulunmalarına yol vermişti.

Hz. Osman döneminde (24-35/644-656) İran'ın tamamı fethedildiği gibi, bu coğrafyanın hemen yanı başında yer alan Ermeniyeye de İslâm hâkimiyetine alınıyordu. Çok yönlü bir önem taşıyan Ermeniyenin fethi, İslâm ordularının Gürcistan akınlarına ve fetihlerine imkân sağlıyordu. Nitekim Şam ordusunun başında bulunan Habib b. Mesleme el-Fihri, bölgede sürdürdüğü fetihler sonucu (646-653), bu ülkenin İslâmî dönemi başlamış oluyordu. Tiflis hem ordu karargâhı ve hem de yine idare merkezi olarak seçilmiş bulunuyordu.¹

¹ Bu konularla ilgili Bkz. Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. El-Vazîh, *Târibu'l-Ya'kubî*, Necef 1358 , II, 110; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târibu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut. 1407/1987, IV, 159; Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Fütûbu'l-Buldân*, nşr. A.Enis et-Tabba'-Ö. Enis et-Tabba', Beyrut 1987, s. 273, 259; Mes'udî, Ali b. Hüseyin, *Mürücu'z-Zeheb ve Meâdimü'l-Cevher*, Beyrut 1965, I, 215; İbn A'sem el-Kûfi, Ebû Muhammed Ahmed, *Kitâbu'l-Fütûb*, Beyrut 1986, I, 342; el-Ezdi, Ebû İsmail Muhammed b. Abdullah Kitâbu *Fütûbü'l-Şam* nşr. V. Nasolis el-İrlandî, Kalkuta 1854, s. 35; Yakut el-Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdullah, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1955, II, 36; Kazivinî, Zekeriyya b. Muhammed, *Asâru'l-Bilâd ve Abbâru'l-İbâd*, Beyrut 1969, s. 318; *Gürcistan Taribi*, Gürcüce'den çev. Marie Félicité Brosset, Türkçe çev. Hrand D. Andreasyan, *notlarla yayına hazırlayan Erdoğan Merçil, Ankara 2003*; Allen, W.E.D., *A History of the Georgian People*, yay. Haz., Sir Denison Ross, London 1932, s. 79; Fa-yiz Necib İskender, *el-Fütübâtu'l-İslâmiyye Li Bilâdi'l-Gürc*, İskenderiye 1988, s. 58.Keith Hitchins, "Georgia", *Encyclopaedia Iranica*, New York 2001, X, 460.; Minorsky, "Tiflis", *IA*, XII/I, 264; Wellhausen, Julius, İslâmın *En Eski Taribine Giriş*, çev. Fikret İşıltan, İstanbul 1960,

1. Kays b. Sa'd Ailesi

Kays b. Sa'd b. Ubâde, Medine'de Hazrec kabîlesine mensup bir aile. Hazrec kabîlesi, Yemen'de Ma'rib seddinin yıkılmasıyla yaşanan Seylül-Arim² hadisesi üzerine kuzey yönünde göç ederek, Evs kabîlesi ile birlikte Yesrib'e (Medine) yerleşmişlerdi. Hazrec kabîlesi bu aileyi, kendilerinin nakîbi, öncüleri, efendileri olarak görüyordu.³

1.1. Ubâde b. es-Sâmit

Ubâde b. es-Sâmit b. Kays b. Asram b. Fihri b. Sa'lebe el-Ensârî, el-Hazrecî, Kays b. Sa'd'ın baba tarafından dedesi, ailede İslâm dinini kabul eden ilk şahıstı.⁴ İbn Hazm, Ubâde'nin babası es-Sâmit b. Kays'ın, İslâmî döneme ulaştığını kaydediyor, ancak Hz. Peygamber'i gördüğü yahut görmediği ile ilgili bir bilgi vermiyor.⁵

Ubâde, Mekke'ye gelerek, Minâ'da Hz. Peygamberle görüşen ve İslâm dinini kabul eden Hazrec kabîlesinden sekiz Medineli şahıstan biriydi.⁶ Ubâde, birinci Akabe Bey'atinde de on iki kişilik Medinelilerin başında kabile başkanı olarak bulunmuştu.⁷ Bu sırada Medine'de (Yesrib) Hazrec ve Evs kabîleleri arasında kanlı savaşlar yaşanıyor, insanlar bir kurtuluş yolu arıyorlardı. Bunların en meşhuru da Medine yakınlarında Buâs denen yerde meydana gelendi.⁸ İlginçtir, Hz. Peygamber de, Medine'deki bu ortamla eşzamanlı olarak Mekke'de Müşriklerin son derece şiddetli baskılarına maruz kalıyordu.

Ubâde b. es-Sâmit, hicret sonrasında Hz. Peygamber'in yanından

² Bkz. Kur'an, Sebe', 16.

³ Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed, *Siyerü A'lâm en-Nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaudî, Beyrut 1992, s.57; Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm*, Beyrut 1990, III, 85; Cevad Ali, *el-Mufasssal Fî Târibil-Arab Kable'l-İslâm*, Beyrut 1968-72, s. 904; Kehhâle, Ömer Rıza *Mu'cemül-Müellifin*, Beyrut (t.y), I, 342; Neşet Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cabiliye Çağı*, Ankara 1957, s. 51, 83.

⁴ İbnül-Esir, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *Üsdül-Gâbe fî Marifeti's Sabâbe*, Beyrut 1989, III, 56.

⁵ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Sa'id, *el-Muhallâ*, tahkik, Ahmed Muhammed Şakir, Mısır 1374, s. 174.

⁶ İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrut (t.y), I, 218.

⁷ İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, (nşr. M. es-Sakâ vd.), (y. t.y.), II, 444; İbnül-Esir, *Üsdül-Gâbe*, III, 56; İbn Seyyidi'n-Nâs, Muhammed b. Muhammed el-Ya'murî, *Uyün,ül-Eser fî Fünûmül-Magazî ve's-Şemâil ve's-Siyer*, nşr. M. el-İd el-Hatravî-Muhyiddin, Beyrut 1413/1992, I, 281; Ziriklî, III, 258.

⁸ Kehhâle, *Mu'cem*, I, 342.

hiç ayrılmadı. O, başta Bedir olmak üzere, Uhut, Hendek ve diğer savaşların tamamına katılmıştı.⁹ Ubâde, bir ara Hz. Peygamber'in vergi memurluğunu da yürüttü.¹⁰ Medineli Sahâbîlerin büyüklerinden biri olan Ubâde, Hz. Peygamber'in irtihalinden sonra da önemli hizmetlerde bulundu. Hz. Ömer döneminde Mısır'ın fethine katılan bu Sahâbî, aynı halife tarafından Şam'a Kur'an ve İslâm dinin öğretmekle görevlendirildi. Ubâde, Hımıs'ta ikamet ederek bu görevini sürdürmeye başladı.¹¹ Daha sonra Filistin'e geçen Ubâde, Hz. Ömer tarafından buranın kadılığına tayin edildi. Ubâde b. es-Sâmit, Filistin'in ilk kadısı olarak biliniyor.¹² Bu meşhur Sahâbî, Hz. Osman döneminde eşi Ümmü Haram binti Milhân el-Ensâriyye ile Kıbrıs'ın fethine de katıldı. Ümmü Haram bir kaza sonucu hayatını kaybederek, Kıbrıs'ta kaldı.¹³

Akabe Bey'atleriyle hayatının İslâmî dönemini yaşamaya başlayan Ubâde, Hz. Peygamber zamanında beş meşhur hafız Sahâbîden biriydi.¹⁴ Şam, Hımıs ve Filistin hattında önemli hizmetlerde bulunan Ubâde b. es-Sâmit, 34/654 yılında yetmiş iki yaşında Remle'de veya Kudüs'te vefat ederek, Beyt-i Makdis'e defnedildi.¹⁵ Ubâde, uzun boylu, güçlü ve güzel de bir tabiata sahipti.¹⁶ Aynı fizikî özellikleri Ubâde'nin oğlu Sa'd ve torunu Kays'ta da görüyoruz. Ubâde'nin, Hz. Peygamber'den 181 hadis rivayet ettiği, kendisinden Ebû Ümâme, Enes b. Mâlik, Câbir, Fudâle b. Ubeyd gibi Sahâbî ve Tabiînin büyüklerinden birçoklarının hadis almış oldukları bilgisi veriliyor.¹⁷

1.2. Sa'd b. Ubâde

Kays'ın babası ve ailenin ikinci reisi olan Sa'd b. Ubâde, Hazrec

⁹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, III, 56; Zehebî, *A'lâm*, s. 57; Ziriklî, III, 258.

¹⁰ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, III, 56.

¹¹ Belâzurî, *Fütüh*, 180; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, III, 56; İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbuddin Ebu'l-Fadl Ahmed, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sabâbe*, Mısır 1328, II, 268; Ziriklî, III, 258.

¹² İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 269; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, III, 56; Ziriklî, III, 258.

¹³ Halife b. Hayât, *Târîh*, s. 116; Belâzurî, *Fütüh*, s. 208.

¹⁴ Bu hafız Sahâbîler Muâz b. Cbel, Ubâde b. Es-Sâmit, Übey b. Ka'b, Ebû Eyyüb ve Ebu'd-Derdâ idi. Bkz. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, III, 56.

¹⁵ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, III, 57; İbnü'l-İmâd, Şihâbuddin Ebu'l-Ferec Abdulhay b. Ahmed, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Abbâri Men Zeheb*, Tahkîk, Abdulkadir el-Arnâvut-Muhammed el-Arnâvut, Beyrut 1406/1986, I, 200; Ziriklî, III, 258.

¹⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 212; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, III, 57.

¹⁷ İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 268; Ziriklî, III, 258.

kabilesinin efendisi, Benî Saïde'nin nakibi, öncüsü, sözcüsü olarak biliniyor.¹⁸ Annesi Neccâroğullarından Ümmü'l-Amra binti Mes'ud b. Amr, Akabe Bey'atlerinde bulunan Medineli kadınlardan biriydi.¹⁹ Sa'd, İslâmî dönem öncesinde de kabilesinin eşrafı olarak itibar görüyor, yazı yazmayı, ok atmayı bilmesi ve birçok becerilerinden dolayı kendisine "el-Kâmil" deniliyordu.²⁰ Sa'd da, babası gibi İslâmî dönemine Akabe Bey'atleriyle başladı. Mekke'de Hz. Peygamber'le görüşerek İslâm dinini kabul eden yetmiş Medinelinin arasında, kabile başkanı olarak Sa'd b. Ubâde de bulunuyordu.²¹

Sa'd, hicret sonrası Hz. Peygamber'in yanından ayrılmadı. Uhut, Hendek ve diğer savaşlara katılarak, Ensâr'ın sancağını taşıyan bu Sahâbî, Vakidî, Medânî ve İbnü'l-Kelbî'ye göre Bedir savaşında da bulunmuştu.²² Ensâr arasında önemli bir yeri ve itibarı olan Sa'd, Hz. Peygamber'in çıktığı Ebvâ Gazvesinde (Safer 2/623) Medine'de vekil olarak bırakılmıştı.²³ Mekke'nin fethine (Ramazan 8/Ocak 630) de katılan Sa'd b. Ubâde, yine Ensâr'ın sancağını taşımış, Ebû Süfyân üzerine de bununla yürümüşü.²⁴

Sa'd b. Ubâde ve ailesi cömertlikte meşhur olmuşlardı. O, akşam-sabah Hz. Peygamber'e yemek götürüyordu. Bu bakımdan Sa'd, Hz. Peygamber'in övgüsüne ve duasına mahzar olmuştu.²⁵ Hazrec kabilesi âdeta her şeylerini bu ailede görüyorlardı. Bunun nedenlerinden biri de bu ailenin, İslâmî dönemden önce ve sonrasında insanlara ihsanda bulunmaları, cömert olmalarıydı. Kayıtlara yansıdığı şekliyle Sa'd b. Ubâde ailesine ait bir hisar üzerinden "ekmek, et yemek isteyen Düleym b. Hârise köşküne gelsin" ilanı yapılıyordu.²⁶ Ashap, her akşam

¹⁸ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, II, 204; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 30; Zehebî, *Alâm*, s. 57.

¹⁹ Halife b. Hayât, *Tabakât*, II, 177; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 30; İbnü'l-Cevzî, Cemâled-din Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Sıfatü's-Safve*, tahkik, Mahmûd Fâhûrî, Beyrut 1406/1986, I, 503.

²⁰ İbnü'l-Cevzî, *Sıfat*, I, 503; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 30; Zirikî, III, 85.

²¹ İbnü'l-Cevzî, *Sıfat*, I, 503; Zirikî, III, 85.

²² İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, II, 204; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 30; Zirikî, III, 85.

²³ İbn Sa'd, II, 8; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 30.

²⁴ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, II, 204; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 30; Zehebî, *Alâm*, s. 58; Kandehevî, Muhammed Yusuf, *Hayatu's-Sahâbe*, tahkik, Nayif el-Abbas-M. Ali Devle, Şam 1410/1989, I, 169.

²⁵ Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 30; Zehebî, *Alâm*, s. 58; İbnü'l-Cevzî, *Sıfat*, 504.

²⁶ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, II, 204; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 30; Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, nşr. Abdusselâm Harun,

yemek yedirmek için Suffa ehlerinden birer, ikişer yahut beşer kişiyle evlerine giderken, Sa'd b. Ubâde seksen kişi götürüyordu.²⁷

Sa'd b. Ubâde, Hz. Peygamber'in irtihalleri üzerine halife olmak arzusuyla Benî Saide gölgeliğine giderek, kendisine biat edilmesini beklemeye başladı. Ensâr da bu iş için hazır bulunuyorlardı. Ancak Hz. Ebû Bekir'in buraya gelmesiyle durum tamamen değişmiş oldu. Bu sefer Ensâr ve Muhâcir Sahâbiler aralarında geçen müzaker sonucunda Sa'd b. Ubâde yerine Hz. Ebu Bekir'e biat etmişlerdi. Sa'd ise bu muamele karşısında Hz. Ebû Bekir ve bundan sonra da Hz. Ömer'e biat etmemişti.²⁸ Bu meşhur Sahâbi, Hz. Ömer'in hilâfeti zamanında Medine'den ayrılarak, Şam'a hicret etmiş ve Havran'da ikame etmeye başlamıştı.²⁹ Hz. Peygamber'in yanında ve komşuluğunda dolu bir hayat geçiren Sa'd b. Ubâde, 15/635 yılında yetmiş üç yaşında vefat ederek, Şam Godatı'nın Meniha köyünde defnedildi.³⁰ Bundan sonra Müslümanlar arasında meşhur olan bu Sahâbi'nin kabri, günümüze kadar da ziyaret ediliyor.³¹

2. Kays b. Sa'd b. Ubâde

2.1. Şahsiyeti

Makaleye asıl konu olan Kays b. Sa'd b. Ubâde el-Ensârî'nin doğum tarihiyle ilgili bir kayıt görülmüyor. Dedesi Ubâde ve babası Sa'd'tan sonra Hazrec kabilesinin rakipsiz öncüsü, efendisi olma sırası Kays'a gelmiş oluyordu.³² Kays'ın annesi yine bir Sahâbiye olan Fekihe (Fükeyhe) binti Ubeyd b. Düleym b. Hârise'dir.³³ Kays, kabilesi arasında Ebû Abdullah künyesiyle tanınıyor. Medinenli Sahâbilerin büyükle-

alwaraq.net. s. 335.

²⁷ Zehebî, *A'lâm*, s. 58; İbnü'l-Cevzî, *Sıfat*, I, 503.

²⁸ İbn Sa'd, II, 269; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, II, 205; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 30; Zirikli, III, 85; Mustafa Fayda, *Hulefây-ı Râşidin Devri*, Kubbealtı, İstanbul 2014, s. 116.

²⁹ Aynı yerler. Ayrıca bkz. Mehmet Azimli, "Sa'd b. Ubâde", *DİA*, 35/377.

³⁰ İbn Sa'd, II, 269; Halife b. Hayât, *Târîh*, s. 77; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, II, 206; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 30; İbnü'l-Cevzî, Cemâleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fî Târîbi'l-Ümeme ve'l-Mülük*, tahkik, Abdulkadir Atâ-Mustafâ Abdulkadir Atâ, Beyrut 1412/1992, s. 355.

³¹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, II, 206.

³² İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 249; İbn Manzur el-İfrîkî, *Muhtasar Târîhu Dimaşk*, alwaraq.net. Beyrut 1998, s. 1275.

³³ Halife b. Hayât, *Tabakât*, s. 167; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 249.

rinden olan Kays b. Sa'd, Arabın dahî şahsiyetlerinden biriydi.³⁴ O reyinde isabetli, becerili, savaşta hile yollarını iyi bilen, cesur, güçlü ve yiğit bir insandı.³⁵

Kays, babası Sa'd ve dedesi Ubâde cömertlikte meşhur olmuş, bu vasfı kendilerine şiar edinmişlerdi. Bu güzel haslet âdetâ babadan oğla miras kalıyordu. Nitekim S'ad b. Ubâde vefat edince, yerine oğlu Kays'ı bırakmıştı.³⁶ Bu aile, mallarını yanlarında biriktirmektense Allah, Rasulü ve Mü'minler için harcamaktan daha çok mutluluk duyuyordu.³⁷ Misafir ağırlamak, ihtiyaçlıya yardımcı olmak, aç olanları doyurmak sanki bu aileye hastı.³⁸ Kabilesinin efendisi, kendisine saygı duyulan, zengin ve bir o kadar da cömert olan Kays, uzun boylu, güzel yüzlü, güçlü bir yapıya sahipti.³⁹

2.2. Hz. Peygamber'in Hizmetinde

Sa'd b. Ubâde, oğlu Kays'ı küçük yaşta Hz. Peygamber'in hizmetine vermişti.⁴⁰ Kays, bundan sonra on yıl Hz. Peygamber'in hizmetinde bulundu.⁴¹ Enes b. Mâlik'in rivâyetine göre Kays, âdetâ bir koruma polisi gibi Hz. Peygamber'in korumalığını yapıyordu.⁴² Dolayısıyla devamlı Hz. Peygamber'in yanında, yakınında bulunan Kays, gençliğini onun terbiyesi altında ve her yönden örnek hayatıyla geçirmiş oluyordu.

Kays b. Sa'd'ın, Hz. Peygamber zamanında bazı gazvelere katıldığı, bir kısım görevlerde bulunduğu kaynaklardaki bilgiler arasında görülüyor.⁴³ Bunlar arasında onun, Hz. Peygamber'in sancaktarı olduğu

³⁴ İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Gâbe*, IV, 125. Kays'la birlikte dahî sayılan şahıslar Muaviye b. Ebi Süfyân, Muğire b. Şu'be, Amr b. el-As ve Abdullah b. Büdeyl. Bkz. Aynı yer.

³⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 249; Ziriklî, V, 206.

³⁶ Câhız, *el-Beyân*, s. 335; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 688.

³⁷ İbn Manzur, *Muhtasar*, s. 1275.

³⁸ Aynı yer.

³⁹ İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Gâbe*, IV, 126; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 249; İbn Tağribirdî, Yusuf b. Abdullah ez-Zahirî, en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire, Mısır t.y. I, 95; Ziriklî, V, 206.

⁴⁰ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 688.

⁴¹ İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed b. Muâz b. Ma'bed el-Büstî, *Kitâbu's-Sıkât*, tashîh, Abdulhalik el-Efgâni, Haydarâbâd 1393/1973. s. 339; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 249; Zehebî, *A'lâm*, s. 285.

⁴² İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 249; İbnü'l-Cevzî, *Sıfat*, I, 715; Zehebî, *A'lâm*, s. 285; Ziriklî, V, 206.

⁴³ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 688; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 249.

bilgisi öne çıkıyor. Kays, katıldığı gazvelerde genelde Ensâr'ın sancağını taşıyordu.⁴⁴

Ebû Ubeyde b. El-Cerrâh'ın, içlerinde Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in de bulunduğu üç yüz kişilik seriyesinde Kays b. Sa'd b. Ubâde de bulunuyordu.⁴⁵ Hudeybiye'de adı geçmeyen Kays b. Sa'd, babasıyla birlikte Mekke'nin fethine de katılmıştı.⁴⁶ Sa'd b. Ubâde'nin, fetih sırasında Ebû Süfyân'ı görünce heyecanlanarak, belki gayrı ihtiyarî, "Ey Ebû Süfyân ! Bugün savaş günü, bugün haramın (Mekke'de savaş) helâl olduğu gün" sözleri üzerine Hz. Peygamber, Ensâr'ın sancağını elinden alarak, oğlu Kays'a vermişti.⁴⁷ Hz. Peygamber'in Tebük Gazvesi (9/630) için çıktığı orduya, bir kısım zor şartlarından dolayı, "Ceyşü'l-Usra" adı verilmişti.⁴⁸ Ensâr'dan Câbir b. Abdullah,⁴⁹ Tebük Gazvesine katılan Kays b. Sa'd'ın develerini birer birer keserek orduya yedirdiğini, bitince de borçlanma yoluyla bunu devam ettirmekten istediğini, bu gazve ile ilgili kıssasında anlatıyor.⁵⁰

Vakid'nin haberine göre Kays, babasıyla birlikte Hz. Peygamber'in Vedâ Haccına da katılmışlardı. Bu haberde baba-oğul, gıda çantasını kaybeden Hz. Peygamber'in yanına giderek, işte size onun yerine biri, dedikleri ve "Allah, sizin ikinizi de mübarek kılsın" duasına mahzar oldukları anlatılıyor.⁵¹ Zehebî, Hz. Peygamber'in bir ara Kays b. Sa'd'ı vergi memuru olarak da istihdam ettiği rivâyetine yer veriyor.⁵²

2.3. Hz. Ali'nin Yanında Yer Alması

2.3.1. Kays, Mısır Valiliğinde

Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle (19 Zilhicce35/20 Mayıs 656), halife olarak İslâm dünyasının başına geçen Hz. Ali, ilk icraatını vali tayinleriyle ortaya koydu. Zira Hz. Osman'ın şehit edilmesinde bazı

⁴⁴ İbn Sa'd, II, 135; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Gâbe*, IV, 124; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 688; Zehebî, *A'lâm*, s. 285; İbn Tağribirdî, *en-Nücüm*, I, 95.

⁴⁵ İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târih*, nşr. C.J. Tornberg, Beyrut 1982, II, 111; İbnü'l-Cevzî, *Sıfat*, I, 125.

⁴⁶ İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 249.

⁴⁷ İbn Sa'd, II, 135; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 249; Kandehlevî, *Hayatu's-Sabâbe*, I, 169.

⁴⁸ Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 277.

⁴⁹ Câbir b. Abdullah'la ilgili Bkz. Zehebî, *Tezkire*, I, 43.

⁵⁰ Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 249; İbn Tağribirdî, *en-Nücüm*, I, 95.

⁵¹ İbn Manzûr, *Mubtasar*, s. 1275.

⁵² *A'lâm*, s. 285.

valiler de etkili olmuşlardı, azledilmeleri lazımdı.⁵³ Halife, bu çerçevede beceresi, cesareti ve cömertliğiyle tanınan Kays b. Sad b. Ubâde'yi de Mısır valiliğine tayin etti. Çünkü Mısır, İslâm dünyasında en önemli vilayetlerden biriydi. Bu bakımdan Kays b. Sa'd gibi birinin buraya vali olarak gönderilmesi gerekiyordu. Bunun üzerine ailesi ve yedi kişiyle birlikte Mısır'a gelen Kays, (Rebiulevvel 37/657), halife'nin şehir halkına yazmış olduğu mektubu kendilerine okudu. Hz. Ali mektubunda, Hz. Peygamber ve ona gönderilen kitabın Müminlere İlahî bir ikram olduğunu, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in faziletli, adâletli, ilim ehli ve müşfik birer yönetici olduklarını sıralayarak, "Kays b. Sa'd b. Ubâde'yi size emîr olarak gönderdim. Onun veziri olun, iyi muamelede bulunun, hakkın yerini alması, adâletin sağlanması için ona yardımcı olun. Ben de kendisine, Mısır halkına iyilikte bulunması için emir verdim" diyordu.⁵⁴ Kays b. Sa'd da, Mısırlıları Hz. Ali'ye biat etmeye davet eder mahiyette, kitap ve sünnete bağlı kalmalarını tavsiye bulunur muhtevada bir hitabede bulundu.⁵⁵

Bununla beraber Kays'ın Mısır'daki işi zordu. Çünkü Hz. Ali'nin halifelliğini kabul etmeyerek, Muaviye b. Ebî Süfyân'ın yanında yer alan ve sayıları on bine varan bir grup, deltanın doğusundaki Haribtâ'da bulunuyorlardı, bunların yatıştırılması ve Hz. Ali'ye biat etmeye ikna edilmeleri gerekiyordu.⁵⁶

Mısır'da becerili ve başarılı bir idareciye yakışır bir yol izleyen Kays, bu muhalif grubu yatıştırmak ve kendisine yaklaştırmayı gayret ve siyasetini ortaya koydu. İhsanda, ikramda bulunmak, atiyyelerini vermek, bunun en iyi yoluydu. İnsanoglunun ihsanın kulu, kölesi olduğu kaidesi burada uygulanmaya koyuluyordu. Nitekim Kays'ın bu siyasetinde başarılı olduğunu, Haribtâ'da yaşayan Müslümanları kendisine yaklaştırdığını, ılımlı bir duruma getirdiğini görüyoruz.⁵⁷ Ancak buna

⁵³ Halife b. Hayât, *Târîh*, s. 152; Taberî, V, 466; Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Ensâbu'l-Eşraf*, tahkik, M. Hamidullah, Mısır 1959, s. 161; a. mlf. *Fütüh*, 319; Mes'udî, Ebu'l-Hasan Ali b. El-Hüseyn, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, tahkik, A. İsmail es-Sâvî, Kahire1938, s. 255; a.mlf. *Mürûc*, II, 350; Kindî, *Vülât*, s. 20.

⁵⁴ Bkz. Taberî, V, 466; Belâzurî, *Ensâb*, 161; Markizî, *Httat*, s. 1074; İbn Tağribirdî, *en-Nücûm*, I, 97

⁵⁵ Belâzurî, *Ensâb*, s. 162; Muhammed Rızâ, *el-İmam Ali b. Ebi Tâlib*, Beyrut (t.y), s. 139.

⁵⁶ Kindî, *Vülât*, s. 20-21; Makrizî, *Httat*, 1074.

⁵⁷ Bkz. Makrizî, *Httat*, s. 1074.

mukabil Şam'da hilâfetini ilan etmiş olan Muaviye b. Ebî Süfyân ve en az onun kadar dâhi sayılan Amr b. el-As, Kays'ı istemiyorlar, Mısır'dan çıkarmanın yollarını arıyorlardı. Bu çerçevede Muaviye ile Kays arasında bir seri yazışmaların yapıldığı görülüyor.⁵⁸

Kays b. Sa'd'ı Mısır'dan çıkarmak için karşılıklı yazışmalardan bir sonuç alamayan Muaviye b. Ebî Süfyân, bu sefer hile yollarına başvurmaya başladı. Ancak Kays, dehası ve becerisiyle bunlara kanmadan önlerine geçmiş ve görevine devam etmişti. Muaviye b. Ebî Süfyân son çare olarak, Kays b. Sa'd'ın Haribtâ'daki muhaliflere göstermiş olduğu yaklaşımı üzerinden onu, Hz. Ali'nin gözünden düşürme yoluna gitmiş ve bunda başarılı olmuştu. İzlenen bu yolda Kays, Muaviye'nin yanında yer almış gibi gösteriliyordu. Dolayısıyla Hz. Ali bu duyum üzerine, Kays'a Haribtâlîlerle savaşması ve biat alması emrini veriyordu.⁵⁹ Fakat Kays, bunun uygun olmayacağını, burada Muaviye b. Hudeyc gibi önemli şahsiyetlerin bulunduğunu, bunlara karşı savaşın yanlış olacağını ileri sürerek, istenildiği takdirde azledilebileceğini bildiriyordu. Hz. Ali, bunun üzerine Kays'ı Mısır valiliğinden azlederek, yerine Muhammed b. Ebû Bekir'i tayin etmiş oldu.⁶⁰

Kays b. Sa'd b. Ubâde'nin bu görevde bir yıl, bazı kayıtlara göre ise dört ay beş gün kalmış olduğu değerlendirilmiştir.⁶¹ Sahâbiye yakışır bir davranış sergileyen Kays b. Sa'd, her şeye rağmen bundan sonra da Kufe'ye giderek, yine Hz. Ali'nin yanında ve yardımında olmaya devam etti.⁶²

2.3.2. Sıffin Savaşında Bulunması

Hz. Ali, hilâfet hususunda Muaviye b. Ebî Süfyân'ı ikna edememiş ve savaş kaçınılmaz olmuştu.⁶³ Halife, ordusunu düzene koyduktan sonra Hz. Peygamber'in sancağını çıkararak Kays b. Sa'd b. Ubâde'nin eline verdi. Bu sancak Hz. Peygamber'in irtihalinden sonra

⁵⁸ Kindî, *Vülât*, s. 21; Makrizî, *Hıtat*, s. 1074; Yafî, *Mir'atu'l-Cinân*, s. 74.

⁵⁹ Kindî, *Vülât*, s. 21; Makrizî *Hıtat*, s. 1074.

⁶⁰ Aynı yerler.

⁶¹ Belâzurî, *Fütûb*, s. 319; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 249; Zehebî, *A'lâm*, s. 285; Makrizî, *Hıtat*, s. 1074.

⁶² Zirikî, V, 206; M. Rızâ, *İmam Ali*, s. 147.

⁶³ Bkz. Halife b. Hayât, *Târîb*, s. 144; Taberî, V, 599-601.

ilk defa çıkarılmış ve Müslümanlar bunu görünce duygulanmışlardı.⁶⁴ İbn Hibbân, Kays b. Sa'd'ın Sıffin'de Hz. Ali'nin öncü birliğinin başında bulunduğunu söylüyor.⁶⁵ Halife b. Hayât ise, onun sağ kanat birliğinin komutanı olduğunu kaydediyor.⁶⁶ Taberî, bunlardan farklı olarak, Kays b. Sa'd'ın yedi yüz yahut sekiz yüz kişilik Medineli grubun başında bulunduğu yer veriyor.⁶⁷ Kays'ın savaş öncesinde Hz. Ali'ye söylediği, “Ey Emîru'l-Mü'minin ! Bizimle muhaliflere karşı savaşmak için acele et, eğilme” sözleri cesaret ve güven veriyordu.⁶⁸

Kays b. Sa'd, Sıffin savaşından sonraki zor günlerinde de Hz. Ali'nin yanında ve emrinde oldu. Kays, bu safhada ilk olarak, Hz. Ali'den ayrılarak Harûra'da toplanan Haricileri yatıştırmak ve öldürdükleri Müslümanların katillerini teslim almak için, gönderilmişti.⁶⁹ Haricilerle yapılan görüşmelerden olumlu bir sonuç alınamayınca Hz. Ali, Şam seferine çıkmadan bu topluluğun üzerine yürüme kararına vardı.⁷⁰ Halife b. Hayyât'ın kaydına göre Kays b. Sa'd, bu seferde Hz. Ali'nin sağ kanat birliğinin başında bulunuyordu.⁷¹ Dolayısıyla Haricilerin âdeta yerle bir edildikleri Nehrevan savaşına (9 Safer 38/17 Temmuz 658) Kays b. Sa'd da katılmış bulunuyordu.⁷² Nehrevan'dan sonra Şam üzerine yürüme düşüncesinde olan Hz. Ali, taraftarlarının ağırdan almaları, gönülsüz bulunmaları nedeniyle bunu gerçekleştiremeyince, Küfe'ye yerleşti.⁷³ Kays b. Sa'd da, Hz. Ali şehit edilinceye kadar (19 Ramazan 40/20 Temmuz 661) Küfe'de kaldı.⁷⁴

Hz. Ali'nin şehit edilmesi üzerine Hz. Hasan'a ilk biat eden Kays b. Sa'd oldu ve bundan sonra da onun yanında yer aldı. Kays, Hz. Hasan'a “Elini uzat Allah'ın kitabı ve Rasulullah'ın sünneti için size biat edeyim” demesi üzerine, Hz. Hasan bunu reddetmemişti.⁷⁵ Kays, diğer

⁶⁴ İbn Manzûr, *Muhtasar*, s. 686.

⁶⁵ *es-Sıkât*, s. 339.

⁶⁶ *Târîh*, s. 109.

⁶⁷ *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, V, 701.

⁶⁸ Bkz. İbn A'sem, *Fütûh*, II, 559.

⁶⁹ Bkz. Taberî, V, 698-702; M. Rızâ, *İmam Ali*, s. 239; Fayda, s. 268.

⁷⁰ Aynı yerler.

⁷¹ *Târîh*, s. 149.

⁷² Taberî, V, 698; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 688; Fayda, s. 368.

⁷³ M. Rızâ, *İmam Ali*, s. 248, 288; Fayda, s. 369.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, IV, 126.

⁷⁵ Halife b. Hayât, *Târîh*, s. 150; Taberî, VI, 73; İbn A'sem, III, 284; İbnü'l-Cevzî, *el-*

insanların da Hz. Hasan'a biat etmelerinde öncülük etmiş ve azami bir gayret içinde olmuştur.⁷⁶

İbn A'sem'in kaydına göre,⁷⁷Muaviye b. Ebî Süfyân'la aralarında geçen yazışmalardan olumlu bir sonuç alamayan Hz. Hasan, Şam üzerine yürüme kararına vardı. Ordusunu hazırlayan Hz. Hasan, on iki bin kişilik öncü birliğinin başına Kays b. Sa'd'ı görevlendirdi.⁷⁸ Fırat nehri yakınlarına kadar ilerleyen Kays, burada Muaviye b. Ebî Süfyân'la karşılaştı, küçük çapta savaş ve yaralananlar oldu. Bazı duyumlar üzerine savaşı durduran Kays, Hz. Hasan'nın gelmesini bekliyordu, yol esnasında başına gelenlerden haberi yoktu. Hâlbuki Iraklılar, Hz. Hasan'ın bir konuşmasından hilâfetten feragat edeceğini anlamış, büyük bir tepki göstererek, yanından ayrılmaya ve birer birer Muaviye'nin tarafına geçmeye başlamışlardı.⁷⁹

Bu gelişmeler üzerine hilâfetten feragat etmeye karar veren Hz. Hasan, karşılıklı yazılan anlaşma metninde ailesi ve bütün Müslümanların emin olmaları şartını ileri sürüyordu. Buna mukabil Muaviye b. Ebî Süfyân'ın, Kays b. Sa'd'ın dışında herkesin kendisinden emin olabileceği ifadesi kabul görmemiş ve metin Hz. Hasan'ın istediği şekilde yazılmıştı.⁸⁰ Hz. Hasan bunun akabinde Muaviye b. Ebî Süfyân'a biat etmiş ve böylece de İslâm toplumunun bir araya gelmesini sağlamıştı.⁸¹ Muaviye, Kays'ın da kendisine biat etmesini istemişse de o, Hz. Hüseyin gibi bunu kabul etmiyordu. Bunun üzerine Hz. Hüseyin tarafından ikna edilen Kays da biat ederek, Muaviye'nin halifeliğini tanımış oluyordu. Kays için bundan sonra memleketi Medine'ye dönmekten başka bir yol kalmamıştı.⁸²

2.4. Tiflis'e Hicreti ve Ölümü

Kays b. Sa'd, Medine'ye döndükten sonra Emevîlerden çok da

Muntazam, s. 629.

⁷⁶ el-İsbahâni, *Maktel*, s. 17.

⁷⁷ *Fütüb*, III, 289.

⁷⁸ Taberî, VI, 74; İbn A'sem, III, 289; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, IV, 126; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 629.

⁷⁹ Bkz. İbn A'sem, III, 290.

⁸⁰ Aynı eser, s. 294.

⁸¹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, IV, 126; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 629.

⁸² Taberî, VI, 79; İbn A'sem, III, 294; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 249; Zirikli, V, 206.

emin olmasa gerek. Muaviye b. Ebî Süfyan'ın, insanların kendisinden emin olacağı taahhüdüne rağmen, Kays'ın yine de endişeli ve korkulu bir hayat sürmüş olabileceği akla geliyor. Nitekim Kays, Mısır valiliğinden azlinden sonra da Medine'ye dönmüş, ancak o sırada burada bulunan Mervan b. Hakem'den çekinerek, Kûfe'ye gitmek zaruretini duymuştu.⁸³ İlerleyen zamanda (56/675-76)Medine'de, Yezid'in veliahtlığın biat alınmasıyla da sıkıntılı bir ortam oluşmuştu.⁸⁴

Kays b. Sa'd bu çerçevede, İbn Hibbân'ın kaydına göre⁸⁵ 58/677 yılına kadar Medine'de kaldı. O, bu tarihte Muaviye b. Ebî Süfyan'dan duyduğu endişe ve kokudan dolayı Medine'den Tiflis'e hicret ederek, bu şehirde yerleşti.⁸⁶ Tiflis, hilâfet merkezinden uzak ve aynı zamanda önemli de bir İslâm memleketi durumuna gelmiş bulunuyordu. Tiflis'teki yaşantısını devam ettiren Kays, halife Abdülmelik döneminde (65-85/685-705) yahut Muaviye b. Ebî Süfyan hilâfetinin son yılında (60/680) bu şehirde vefat etmiş oldu.⁸⁷ Halife b. Hayyât⁸⁸ ve bunu takip eden müelliflere göre ise Kays, Muaviye b. Ebî Süfyan hilâfetinin son yılında, Medine'de vefat etmişti.⁸⁹

Biz bu makalede, Kays b. Sa'd'ın Tiflis'e hicreti ve bu şehirde vefatı hususunda, onun Hz. Ali döneminde Muaviye b. Ebî Süfyan'la yaşadıklarını da göz önünde bulundurarak, İbn Hibbân'ı esas aldık. Bu müellif, Kays'ın Tiflis'te vefat ettiğinde tereddüt etmiyor. O, Kays'ın vefatının zamanlamasında ağırlıklı olarak Abdülmelik döneminde, bir ihtimal de I. Muaviye'nin hilâfetinin son yılında vuku bulduğu üzerinde duruyor.⁹⁰

⁸³ Bkz. İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, IV, 126.

⁸⁴ Bkz. Halife b. Hayât, Târih, s. 161, 164; Taberî, VI, 221; İbn A'sem, IV, 338-342.

⁸⁵ es-Sikât, s. 339.

⁸⁶ Aynı yer. Ayrıca Bkz. İbn Hacer, Tehzîb, 1297.

⁸⁷ İbn Hibbân, es-Sikât, s. 339; İbn Hacer, Tehzîb, s. 1297; Zirikî, V, 206.

⁸⁸ Bu müellifle ilgili Bkz. Ez-Zehabî, Tezkire, II, 436; İbn Hellikân, Şmsüddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâ'z-Zemân*, tahkik, İhsân Abbâs, Beyrut (t.y), II, 243.

⁸⁹ Halife b. Hayyât, Tabakât, s. 167; a. Mlf. Târih, s. 172; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, IV, 126; İbn Hacer, el-İsâbe, III, 249.

⁹⁰ Bkz. İbn Hibbân, es-Sikât, s. 339.

كَانَ عَلَى مُقَدَّمَةِ عَلَى نُبُوِّ صَفِيْنٍ ثُمَّ هَرَبَ مِنْ مُعَاوِيَةَ سَنَةَ ثَمَانٍ وَخَمْسِينَ سَنَةَ وَسَكَنَ تَفْلِيْسَ وَمَاتَ بِهَا فِي وِلَايَةِ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ مُرْوَانَ وَقَدْ قَبِلَ مَاتَ فِي آخِرِ وِلَايَةِ مُعَاوِيَةَ بْنِ أَبِي سُفْيَانَ

Sonuç

Uzun yıllar Hz. Peygamber'in hizmetinde, sancaktarlığında bulunan Kays b. Sa'd b. Ubâd b. es-Sâmit, birçok gazveye katılmış, babasıyla birlikte Mekke'nin fethinde de bulunmuştu. İlk halifeler döneminde bazı fetihlere de katılan Kays, Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra Hz. Ali'nin yanında yer aldı. Bu dönem Mısır valiliğinde bulunan Kays, Muaviye b. Ebî Süfyân'la yazışmalarında sert ifadelerle yer verdi. O, Sıffin savaşında Hz. Ali'nin öncü birliğinin başında yine Muaviye'nin karşısına çıktı.

Hz. Ali'nin şehit edilmesi üzerine bu sefer Hz. Hasan'ın yanında yer alan Kays, onun hilâfetten feragat etmesiyle de, Muaviye b. Ebî Süfyân'a biat etmek zorunda kaldı. Bundan sonra Medine'ye dönen Kays b. Sâd'ın Muaviye b. Ebî Süfyân'dan endişeli ve korkulu bir hayat sürdüğü anlaşılıyor. Dolayısıyla, önemli bir müellif ve râvî olan İbn Hibbân, Kays'ın 58/677 yılında Medine'den Tiflis'e hicret ederek, Abdülmelik döneminde veya I. Muaviye hilâfetine son yılında bu şehirde vefat ettiği kaydında isabetli görünüyor.

Kaynaklar

Allen, W. E. D, *A History of The Georgian People*, yay. haz. Sir Denison Ross, London 1971.

Azimli, Mehmet, "Sa'd b. Ubâde", *DİA*.

Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Fütûbu'l-Buldân*, nşr. A.Enis et-Tabba'-Ö. Enis et-Tabba', Beyrut 1987.

Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Ensâbu'l-Eşraf*, tahkik, M. Hamidullah, Mısır 1959.

Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, nşr. Abdüsselâm Harun, alwaraq.net.

Cevad Ali, *el-Mufasssal Fî Târibi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Beyrut 1968-72.

Ebu'l-Ferec el-İsbahânî, Ali b. El-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed, *Mekâtilu't-Tâlibîn*, thakik, S. Ahmed Sakr, alwaraq.net.

el- Ezdî, Ebû İsmail Muhammed b. Adullah, *Fütûbu's-Şam*, nşr. W. N. Lees, Kalkuta 1854.

Fayda, Mustafa, *Hulefây-ı Râşidîn Devri*, Kubbealtı, İstanbul 2014.

- Gürcistan Tarihi*, Gürcüce'den çev. Marie Félicité Brosset, Türkçe çev. Hrand D. Andreasyan, notlarla yayına hazırlayan Erdoğan Merçil, Ankara 2003.
- Halife b. Hayyât el-Uşfurî, *Târîh*, nşnr. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1414/1992.
- Halife b. Hayât, Ebû Amr el-Uşfurî, el-Basrî, *Tabakâtu Halîfe b. Hayât*, nşr. Süheyl Zekkâr, (y.y.) 1414/1993.
- İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed, *Kitâbu'l-Fütûh*, Beyrut 1986.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbu'ddin Ebu'l-Fadl Ahmed, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sabâbe*, Mısır 1328.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed, *Tebzîbü't-Tebzîb*, Haydarâbâd 1326.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd, *el-Muballâ*, tahkik, Ahmed Muhammed Şakir, Mısır 1374.
- İbn Hellikân, Şmsüddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâ'z-Zemân*, tahkik, İhsân Abbâs, Beyrut (t.y).
- İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed b. Muâz b. Ma'bed el-Büstî, *Kitâbu's-Sıkât*, tashîh, Abdulhalık el-Efgânî, Haydarâbâd 1393/1973.
- İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (nşr. M. es-Sakâ vd.), (y. t.y).
- İbn Manzur el-İfrîkî, *Muhtasar Târîbu Dimaşk*, alwaraq. net. Beyrut 1998.
- İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrut (t.y).
- İbn Seyidi'n-Nâs, Muhammed b. Muhammed el-Ya'murî, *Uyûn,ül'Eser fî Fünûni'l-Magazî ve's-Şemâil ve's-Siyer*, nşr. M. El-İd el-Hatravî-Mhyiddîn, Beyrut 1413/1992.
- İbn Tağribirdî, Yusuf b. Abdullah ez-Zahirî, *en-Nücümü'z-Zâbire fî Mülûki Mısır ve'l-Kabire*, Mısır t.y.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Sıfatü's-Safve*, tahkik, Mahmûd Fâhûrî, Beyrut 1406/1986.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fî Târîbi'l-Ümeme ve'l-Mülûk*, Tahkik, AbdulkadirAtâ-Mustafâ Abdulkadir Atâ, Beyrut 1412/1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fî't-Târîh*, nşr. C.J. Tornberg, Beyrut 1982.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *Üdtü'l-Gâbe fî Marifeti's-Sabâbe*,

- Beyrut 1989.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî, *Kitâbu'l-Buldân*, nşr. M.J. De Goeje, Brill 1885.
- İbnü'l-İmâd, Şihâbuddîn Ebu'l-Ferec Abdulhay b. Ahmed, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Abbâri Men Zeheb*, Tahkik, Abdulkadir el-Arnaut-Muhammed el-Arnaut, Beyrut 1406/1986.
- İskender, Fayiz Necib, *el-Fütûbâtü'l-İslâmiyye li Bilâdî'l-Kürç*, İskenderiye 1988.
- Kandehlevî, Muhammed Yusuf, *Hayatu's-Sabâbe*, thkik, Nayif el-Abbas-M. Ali Devle, Şam 1410/1989.
- Kazivinî, Zekeriyya b. Muhammed, *Âsârü'l-Bilâd ve Abbârü'l-İbâd*, Beyrut 1969.
- Kaegi, Woltere, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, (çev. Mehmet Özyay), Kaknüs yay., İstanbul 2000.
- Keith, "Georgia", *EF*.
- el-Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf b. Ya'kub, *Kitâbu'l-Vulât ve'l-Kudât*, tahkik, Muhammed Hasan-Ahmed Ferîd, Beyrut 1424/2003.
- Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekir, *Absenü't-Tekasım fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, nşr. M.J. De Goeje, Leiden 1906.
- el-Makrizî, Ahmed b. Ali b. Abdulkadir, Takiyuddîn, *el-Mevâiz ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hutati ve'l-Âsâr*, Beyrut 1418.
- Mes'udî, Ali b. Hüseyin, *Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevber*, Beyrut 1965.
- Mes'udî, Ebu'l-Hasan Ali b. El-Hüseyin, *et-Tenbîh ve'l-İyraf*, tahkik, A. İsmail es-Sâvî, Kahire 1938.
- Minorsky, V., "Tiflis", *İA*.
- es-Suyutî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, Celâleddin, *Hüsni'l-Mubâdara fî Târîbi Mısır ve'l-Kabire*, Tahkik, Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Mısır 1387/1967.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîbu'l-Ümem ve'l-Mülük*, Beyrut.
- el-Yafî, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullah, *Mir'atu'l-Cinân ve İbretü'l-Yekzân fî Ma'rifeti Mâ Yu'teberu Min Havâdisi'z-Zaman*, Beyrut 1417/1997.
- Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. El-Vazıh, *Târîbu'l-Ya'kubî*, Necef 1358.

- Yakut el-Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdullah, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1955.
- Vakidî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer, *el-Megazî*, Ed. Marsden Jones, London 1966.
- Wellhausen, Julius, İslâmî *En Eski Tarihine Giriş*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1960.
- ez-Zehabî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, *Siyerü A'lâm en-Nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaudî, Beyrut 1992.
- ez-Zehabî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, *Tezkiretü'l-Huffâz*, Beyrut/Haydarâbâd 1956.
- Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm*, Beyrut 1990.